ÇAĞATAY TÜRKÇESİ DÖNEMİ SÖZLÜKÇÜLÜK FAALİYETLERİ

GİRİŞ

Çağatay Türkçesi 16. yy ile 19. yy arasında Orta Asya'da yaşayan yazı ve edebiyat dilidir (Akar, 2012: 182). Var olduğu dönem içinde başta *Ali Şir Nevaî*' olmak üzere birçok edibe ev sahipliği yapan bu dönemde *Farsça, Türkçe* karşısında oldukça fazla kullanılan bir dildir. Bu kullanım dönemin ediplerinin eserlerine yansımıştır. Eserlerde yer alan Farsça kelimelerin daha iyi anlaşılması noktasında *sözlükçülük faaliyetleri* başlamıştır.

Sözlüklerde en başta *Nevaî* olmak üzere dönemin ediplerinin söz varlığı yer almıştır. Sözlüklerde sadece Türkçe kökenli kelimelere yer verilmiş olup Arapça ve Farsça kökenli kelimelere yer verilmemiştir. Sözlüklerde yer alan kelimelerin birçoğunda Moğolca'dan alıntılanmış kelimelere de rastlamak mümkündür. Çağatay dönemi sözlükleri Türk dili ve tarihi açısından büyük önem arz etmektedir (Akar, 2012: 199).

Sözlükçülük faaliyetleri kapsamında verilen sözlükler şunlardır:

1. ABUŞKA SÖZLÜĞÜ

Abuşka sözlüğü, *abuşka* yani *ihtiyar kadın* sözcüğü ile başladığı için bu ismi almıştır. J. Thury'e göre Çağatay Türkçesi'nin en eski sözlüğüdür. Çağatayca- Türkçe olan sözlük yaklaşık 2000 kelimeyi içerir. Sözlük eski yazılı olduğu için alfabetik sırası Arap alfabesine göredir. Sözlüğün bölümlenmesi ise *üstünlü elif, esreli elif, ötreli elif, üstünlü ba, esreli ba, ötreli ba, üstünlü ta, esreli ta, üstünlü cim, esreli cim*… şeklinde yapılmıştır. Sözlükte yer alan fiiller, çekimli şekilleriyle gösterilmiştir. Sözcüklerin anlamları detaylı bir şekilde verilmiş, sözcüklerin hangi eserlerde yer aldıkları belirtilerek örnekleri verilmiştir (Ölmez, 1998: 138).

Sözlük ilk olarak Peşte'de *Armin Vambrey* tarafından *Abuşka, Csagataj-török szogyüjtemeny (Çağatayca- Türkçe Sözlük)* adıyla Macarca olarak yayımlanmıştır. Vambrey tarafından yayımlanan sözlük *elif-ba* sırasına göredir. Madde başları Arap alfabesiyle belirtilir ve sözcüklerin Latin harfli karşılıkları da burada yer alır. Sözlük 22 sayfalık *giriş* ve 107 sayfalık *sözlük* bölümünden

oluşur. Sözlük daha sonra 1869'da *Veliaminof Zernof* tarafından *Dictionnarie Djahatai-turc (Çağatayca- Türkçe Sözlük)* adıyla Fransızca'ya çevrilir.

Zernof sözlüğün giriş bölümünde Nevaî ve onun eserleri hakkında bilgilere yer verir. Sözlük *babü'l- elif* ve *harfü'l- elifü'l– meftuha* başlıkları altında başlar ve toplam 420 sayfadan meydana gelmiştir. Sözlük üzerinde Türkiye'de *Besim Atalay* çalışmıştır. Atalay'ın ölümünden sonra 1970 yılında *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü* adıyla yayımlanan sözlük 452 sayfadan oluşur. Atalay, eseri Arap alfabesinin alfabetik sırasıyla ve aynı yazıyla çevirmiştir, sözlüğün son kısmında ise Latin alfabesine göre dizin eklemiştir (Ölmez 1998: 138-139).

Abuşka Sözlüğü'nü Muharrem Güzeldir 2002 yılında *Abuşka Lügati* adlı doktora tezi olarak giriş, metin ve indeks şeklinde çalışmıştır (Akar, 2012: 200).

2. BEDÂYİÜ'L- LUGAT

Bedâyiü'l- Lugat, Hüseyin Baykara'nın zamanında hazırlanmış bir sözlük olup istinsah tarihi 1705'tir (Akar 2012:200). Sözlüğün yazarı Îmanî mahlaslı *Talî Herevî*'dir. Nevaî'nin eserlerinden faydalanmak adına yazılan sözlük Farsça'dan Çağatay Türkçesi'ne aktarılan örnek şiirlerini de içerir (Rahimi 2018: 78).

Yaklaşık bin kelimeyi içinde barındıran sözlükte (Akar, 2012: 200) dönemin en eski sözlüğü olan *Abuşka Sözlüğü*'nden faydalanılmıştır. Sözlükte kullanılan örnek kelimeler ondan alınmıştır. Her iki sözlüğe bakıldığında Abuşka Lügati'nde verilen kelimelerin anlamlarının Bedâyiü'l- Lügat'a kıyasla daha ayrıntılı olduğu söylenebilir (Rahimi, 2018: 77- 79).

Bedâyiü'l- Lugat, daha sonraki dönemlerde hazırlanan sözlüklere kaynaklık etmiş bir sözlüktür. Arap alfabesine göre hazırlanan sözlükteki kelimelerin ünlüleri gösterilmemiştir ve sözcükler harekeli değildir. Bu durumun kelimelerin okunmasını zorlaştırmaması adına kelimelerin nasıl okunacağı hususunda sözlük içinde bilgiler verilmiştir. Sözlükteki fiiller Abuşka Lügati'nin aksine çekimlenmeden verilmiştir (Argunşah, 2017: 87).

Eserin tek nüshası Leningart devlet kütüphanesindedir (Akar, 2012: 20) ve *Borokov* bu nüshayı tıpkıbasımıyla beraber 1961 yılında Moskova'da yayımlamıştır (Argunşah, 2017: 87). Borokov'un çalışmasında sözcüklerin orijinal hâllerinin yanı sıra yazı çevrimleri de vardır. Sözcüklerin anlamlarını da

veren Borokov bu sözcükleri diğer Çağatayca sözlüklerle karşılaştırmıştır (Akar, 2012: 200).

3. SENGLÂH

Çağatay Türkçesi döneminin en önemli sözlüklerinden biri olan Senglâh, Nâdir Şah'ın başkâtibi ve tarihçisi Mirza Mehdi Han Esterebâdî tarafından XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Eserin ortaya çıkmasında Mirza Mehdi'nin gençlik yıllarında Nevaî'nin eserlerini okurken karşılaştığı zorluklar etkili olmuştur. Yazar, yaşadığı bu zorluklardan hareketle eserini ortaya koymuştur (Akar, 2012: 201).

Nevaî'nin eserlerini anlamak adına yazılan eser *Lütfi* ve *Hüseyin Baykara* gibi isimlerin eserlerinin de taranmasına vesile olmuştur. Sözlük için *Babürnâme*, *Babür Divanı* ve Çağatayca yazılmış *Kelile ve Dimne* gibi eserlerdeki kelimeler de incelenmiştir. Senglâh Çağatayca sözlük bir olmasına karşın *Azerî* ve *Anadolu* Türkçesi'ne ait bazı sözcüklerle Moğolca sözcükleri de içinde barındırır. Sözlük yaklaşık 6000 kelimeye sahiptir ve bu kelimeler beyitler ve mensur parçalarla örneklendirilir (Ölmez, 1998: 140- 141).

Sözlük *Mabâni'l- lûgat* adlı *giriş* bölümüyle başlar ve bu bölüm küçük bir Çağatayca *gramer* olarak değerlendirilir. Bu bölümün sözlükten hariç olarak İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde ve Tahran'da nüshaları mevcuttur.

Kitâbü'l-elif adlı ikinci bölüm *sözlük* kısmını oluşturur. Üçüncü ve son bölümde ise Nevaî'nin eserlerinde kullandığı Arapça ve Farsça sözcük ve tabirlerin izahı vardır. Sözlük Arap alfabesine göre hazırlanmıştır ve kendi içinde farklı bablara ayrılır (Ölmez, 1998: 141).

Sözlük toplam 6 nüshaya sahiptir bunlardan 4'ü İngiltere ve geriye kalanlar ise Paris ve Tahran'dadır. Sözlüğün ilk kısmı *Denios Ross* tarafından 1910'da yayımlamıştır (Akar, 2012: 202). Ross çalışmasında *Mabâni'l- lûgat* ve gramer başlıkları hakkında bilgiler verir. Ross esere aynı zamanda *Notlar ve Düzeltiler* adlı iki sayfalık bir bölüm ve Nevaî dışında kalan isimlerin listesini ekler (Ölmez, 1998: 141).

J. Eckmann da 1942'de eseri ses ve yapı bilgisi açısından çalışmış ve yayımlamıştır: *Mirza Mehdi's Darstellung der tschagataischen Sprace "Mirza Mehdi'nin Çağatayca'daki Rolü"* (Akar, 2012: 202).

Senglâh üzerine çalışan bir diğer isim de *Menges*'tir: *Das Çagatajische in der Persischen Darstellung von Mırzâ Mahdî.* Çalışmasının *Giriş* kısmında Çağatayca'nın Türk dilleri içindeki yerini anlatır ve bunu sırasıyla *fonoloji*, *morfoloji*, *sentaks*, *söz varlığı* ve *indeks* bölümleri takip eder (Ölmez, 1998: 142).

4. LUGAT-İ ÇAĞATAY VE TÜRKÎ OSMANÎ

Yazarı *Şeyh Süleyman Efendi- i Özbekî el- Buharî* olan sözlük Rumi 1298 yılında yayımlanmıştır. Sözlük basılmış olan ilk Çağatay Türkçesi sözlüğü olması sebebiyle önemlidir. Sözlük Çağatay Türkçesi- Osmanlı Türkçesi'ne aittir. 6775 madde başına sahip olan eser bir ön söz, Çağatay Türkçesi hakkında kısa bir bilgi, mukaddime ve kaideleri içerir (Argunşah, 2017: 92).

Ali Akar sözlüğün yazarının Çağatayca kelimelerin yanında Özbekçe kelimelerden de örnekler verdiği için bu eserin tamamen Çağatay Türkçesi'ne ait olmadığını düşünür. Ona göre bu sözlük tamamen Çağatayca bir sözlük değildir (Akar, 2012: 202).

Sözlük 1902'de *Kunos* tarafından kısaltılarak *Şejh Sülejman Efendi's Çağatay- Osmanishes Wörterbuch* adıyla Almancaya çevrilmiştir. Latin alfabesine göre düzenleme yapan Kunos, kelimelerin anlamlarının karşısında hem Türkçe hem de Almanca karşılıklarını vermiştir (Argunşah 2017: 92).

5. HULÂSE-İ ABBASÎ

19. yüzyılın ilk yarısında *Mehmed Hoyî* tarafından (Akar, 2012: 202) Senglâh sözlüğü esas alınarak yazılmış bir sözlüktür (Ölmez, 1998: 142). Eserin Tebriz, Tahran ve Paris'te nüshaları vardır (Akar, 2012: 202).

6. DİCTİONNİARE TURK ORİENTAL

Doğu Türkçesi Sözlüğü anlamına gelen sözlük 1870 yılında Paris'te *Pavet de Courteille* tarafından yazılmıştır. *Nevâyî, Bâbür* ve *Ebü'l Gâzî Bahadır Han* gibi isimlerin eserlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur (Rahimi, 2018: 88).

Sözlüğün madde başları Arap harfleriyle olup maddeler Fransızca olarak açıklanmıştır (Argunşah, 2017: 91).

7. FAZLULLAH HAN SÖZLÜĞÜ

Çağatay Türkçesi- Farsça bir sözlüktür. Bâbür'lü hükümdar Muhammed Evrengzib'in oğlu adına Fazlu'llâh Han tarafından (Rahimi, 2018: 76) 17. yüzyılda yazılmıştır ve 3 bölümden oluşur (Argunşah, 2017: 88).

8. KELÜR- NÂME (ZEBÂN- I TÜRKÎ)

Muhammed Yakub Çengi tarafından 17. yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır. Çağatayca- Farsça bir sözlüktür ve aynı zamanda gramer bilgilerini de ihtiva eder. Toplam 15 bölümden oluşan eserde 1496 madde başı ve 6744 Çağatayca kelime vardır. 1496 madde başının 459'u fiillerden meydana gelmiştir.

Kelür- Nâme'nin İngiltere, Özbekistan ve Hindistan olmak üzere 3 nüshası vardır. Sözlüğü *A. İbragimova* 1982 yılında *Zebân- ı Türkî* adıyla yayımlamış ve onu Türkiye'de 2011 yılında *Muhammed Yakûb-ı Çingi: Zebân-ı Türkî (Kelür- Nâme)* adlı eseriyle Funda Kara takip etmiştir. Kara, sözlüğü inceleme, metin ve dizin olarak çalışmıştır (Argunşah, 2017: 89).

9. FETHALİ KAÇAR SÖZLÜĞÜ

Sözlük Feth- 'Ali Bin Kelb- 'Ali Bin Mürşid Kulı Bin Feth- 'Ali Kacar-ı Kazvini tarafından Nâsıruddin Şâh adına 1861'de İran'da yazılmıştır. Çağatay Türkçesi- Farsça bir sözlük olan bu eserin adı aynı zamanda *Lugat-ı Etrâkiyye* olarak da bilinir. İran'da beş nüshası olan eserin *Thury* ve *Romaskeviç* nüshalarıyla beraber yedi yazma nüshası olduğu bilinmektedir (Rahimi, 2018: 86).

10. KİTÂB-I TÜRKÎ 'ABDU'L- CEMÎL NASİRÎ

Sözlük 17. Yüzyılın ikinci yarısında *Muhammed Rıza Nasîrî* tarafından Farsça yazılmış bir sözlüktür. Yazar eserinin yazılış sebebi olarak babasını gösterir, babasının yarım bıraktığı sözlüğü kendisinin tamamladığını ifade eder.

Eserin girişinde *Doğu* ve *Batı Türkçesi*'nin karşılaştırmalı dilbilgisi, Çağatayca, İdil- Ural Türkçesi ve Moğolca'nın söz varlığı yer alır. Abuşka sözlüğünden faydalanılarak hazırlanan eser 18. yüzyılda yazılan *Senglâh* ve *Lugat-ı Etrâkiyye* sözlüklerine kaynaklık etmiştir. İran'da tek nüshası olan sözlük

üzerine *Khaze Shahgoli* yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışmıştır. Sözlük *Hüseyin Cevad*, *Willem Floor* ve *Mustafa Kaçalın* 2014 yılında *Ferheng-i Nasîrî* adıyla kitap olarak yayımlamıştır (Rahimi, 2018: 79- 80).

11. ÜSS-İ LİSAN-I TÜRKÎ

1897- 1898 yılları arasında *Mehmet Sadık* tarafından hazırlanmış bir sözlüktür (Ercilasun, 2014: 426). Sözlük olmasının yanında Çağatay Türkçesi dilbilgisini de içerir. Eser *Martin Hartmann* tarafından Almancaya çevrilerek *Çagahataisches, Die Grammatik Uss-i Lisân-i Turkí Des Mehemmed Sâdiq* adıyla yayımlanmıştır. Türkiye'de ise Recep ve Ali Ilgın'ın ortak çalışmasıyla 2006 yılında *Mehmet Sadık: Üss-i Lisân-ı Türkî* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır (Rahimi, 2018: 90).

12. LEHCETÜ'T- TÜRK

Yazarı *Celâlüddin Han* olan Lehcetü't-Türk, Çağatay Türkçesi- Farsça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür (Uğur, 2019: 49). Eser "manzum bir sözlüktür. Farsça bilenlere Türkçe öğretmek amacı ile yazılmıştır. Ancak iki dilli bir eser olduğu için Türkçe bilenler de Farsça öğrenebilir. Metinde geçen bazı ifadeler eserin özellikle Farsça bilenlere Türkçe öğretmek amacı ile yazıldığını göstermektedir" (Koçoğlu 2018: 47).

Turgut Koçoğlu ve *Abdulkhalil Ahmadoughlı* tarafından 2018 yılında "Farsça Bilenlere Türkçe Öğretmek İçin Yazılmış Farsça-Çağatay Türkçesi Manzum Bir Sözlük: Lehcetü't-Türk" adıyla çalışılmıştır. Eserin Hindistan ve Oriental Manuscripts Library olmak üzere iki nüshası vardır (Uğur, 2019: 49-50).

13. TE'LÎFÜ'L-EMÎR (TÜRKÇE LİSAN KİTABI)

Yazarı, *Hâce Emîr Hân* olan eser Çağatay Türkçesi- Farsça şeklindedir ve konularına göre hazırlanmış bir sözlüktür. Yazılış tarihi bilinmeyen sözlük aynı zamanda özet şeklinde olan dil bilgisi kitabıdır (Uğur, 2019: 123). Sözlük üç farklı kitaptan meydana gelir (Poyraz, 2011: 407) .

1. Türkçe gramer ve kelime bilgisi ile ilgili bir çalışma. Açıklamalar Farsça'dır.

2. Mahru ile Hubçihre adlı gençlerin başından geçen mensur aşk hikâyesi (Türkçe).

3. Kâmrân Bey'in oğlu Şirin Şemâil ile hanımı Meliha Hatun'un serüvenlerinin anlatıldığı mensur hikâye (Türkçe) (Poyraz, 2011: 407).

Hikâyelerin altında Farsça ve Hintçe açıklamaları bulunur ve ilk bölümde Türkçe gramer bilgisine yer verilir (Poyraz, 2011: 407). Sözlüğün İngiltere, Hindistan, İran ve Pakistan olmak üzere 4 nüshası vardır (Uğur, 2019: 124).

14. ED-DÜRERÜ'L-MÜNTAHABÂTÜ'L-MENSÛRE FÎ- İSLÂHİ'L-GALATÂTİ'L-MEŞHÛRE

Yazarı, *Mehmed Hafîd Efendi* olan sözlük Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi'nde yanlış anlamda kullanılan kelimeleri içeren bir sözlüktür. Yazılış tarihi bilinmemektedir. Eser üzerine *Emin Eminoğlu* 2011 yılında "Galat Sözlükleri ve Mehmed Hafîd Efendi'nin Galatât Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler" adlı bir makale kaleme almıştır. Nagihan Çağlayan ise sözlüğü 2016 yılında *Mehmed Hafîd ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l Mensûre fî- Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı doktora teziyle inceleme ve transkripsiyonlu metin olarak çalışmıştır. Sözlüğün nüshaları Ankara, Edirne, İstanbul ve Manisa'da bulunmaktadır (Uğur 2019: 206- 207).

15. HÜLÂSA-İ ABBÂSÎ HÜLÂSA-İ ABBÂSÎ

Mirza Muhammed bin Abdussabur Hoyî tarafından yazılan eser Çağatay Türkçesi- Farsça bir sözlüktür ve Senglâh Lügati'nin özetidir. 1252'de tamamlanan sözlük İran şahına sunulmuştur. Sözlük 2009 yılında *Hüseyin Muhammedzade Sadık* tarafından *Hâkim Muhammed Ĥoyi: Hulasa-yı Abbasi* adıyla yayımlanmıştır. Eser 2010 yılında *Nasrin Zabeti* tarafından inceleme, çeviri ve dizin şeklinde yüksek tezi olarak çalışılmıştır: *Muhammed Bin 'Abdu's- Sabûr-ı Hôyî, Hûlâsa-ı Abbâsî*. Sözlüğün İran'da olan bir nüshası vardır (Uğur, 2018: 217- 218).

16. LUGÂTÜ SELÂS (SE ZEBÂN, ÜÇ TİL)

Yazarı, *'Âlim Can el Barûdî* olan sözlük Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi bağlamında üç dildeki kelimelerin karşılıklarını veren konu tasnifli bir sözlüktür (Uğur, 2019: 254-255). Yazılış tarihi hakkında bilgi yoktur.

SONUÇ

Sözlükler konuşulan dilin daha iyi anlaşılması ve öğrenilmesi hususunda büyük öneme sahip olan bir araçtır. Çağatay döneminde Türk diline karşı olan bilinçsizlikten dolayı Türkçe'ye yeteri kadar önem verilmemiştir. Bu yüzden de verilen eserlerde Farsça'nın hâkimiyeti artmıştır. Farsça'ya ve Farsça kelimelere artan bu ilgi verilen eserlere de yansımış ve bu da insanları bu dili anlamaya ve öğrenmeye yönlendirmiştir. Anlama ve öğrenme çabasının bir ürünü olarak ise sözlükler kaleme alınmıştır. Kaleme alınan sözlükler şüphesiz ki dönem insanlarının kelimeleri daha anlaması hususunda fayda sağlamıştır.

Çağatay Türkçesi dönemi kapsamında verilen bu sözlükler dönemin dil ve kelime anlayışına ayna tutan önemli vesikalar olarak kalacaktır.

KAYNAKÇA

Akar, A. (2012). *Türk Dili Tarihi*. (5. Baskı). Ankara: Ötüken.

Argunşah, M. (2017). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.

Ercilasun, A. B. (2014). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. (14.Baskı). Ankara: Akçağ.

Ölmez, K, Z.(2018). Çağatayca Sözlükler. *Kebikeç*, sayı:6, s.137- 144.

Koçoğlu, T.(2018). Farsça Bilenlere Türkçe Öğretmek İçin Yazılmış Farsça-Çağatay Türkçesi Manzum Bir Sözlük: Lehçetü't- Türk. *Hikmet*, sayı: 9, s. 45 - 85

Poyraz, Y. (2011). Uzaktaki Yazmalarımız: İngiltere Ulusal Kütüphanesi'ne Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca) Yazmaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı:16, s.402- 412.

Rahimi, F.(2018). Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı: 7/1, s. 69- 104.

Uğur, G.(2019). *Türkçe'nin Tarihî Sözlükleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Siirt Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt.